

Л.В. Корінна,
кандидат педагогічних наук, асистент
(Житомирський державний університет)

СТАРШОКЛАСНИКИ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ І ГРОМАДЯНСЬКІ ЦІННОСТІ

У статті розглядається значення громадянських цінностей у житті старшокласників гімназій, ліцеїв та комплексів.

Процес формування громадянських цінностей являє собою єдність кількох компонентів, пов'язаних структурно-логічними зв'язками: когнітивного, діяльнісного, змістового, особистісного. Кожен із вказаних компонентів знаходить своє підтвердження у змісті та специфіці навчально-виховного процесу загальноосвітнього закладу, в тому числі педагогічного ліцею.

Варто відзначити, що сучасна вітчизняна педагогіка використовує поняття "громадянськість", "громадянське виховання" у дещо іншому сутнісному розумінні, аніж, наприклад, педагогіка радянського періоду. Така відмінність лежить передусім у площині цілемотиваційній. У радянський період сутність поняття "громадянські цінності" виводилася з державно-педагогічних потреб (формування людини-громадянина, поведінка якої спонукалася б не індивідуально-груповими, а колективістсько-державними інтересами, похідними від мети створення комуністичного суспільства. Тому до системи громадянських цінностей входили передусім соціально схвалювана активність, законослухняність, ідеологічна, правова і моральна лояльність до держави, наближення до комуністичного ідеалу (класичним прикладом може стати відомий свого часу "Моральний кодекс будівника комунізму") [1; 2]. Процес формування громадянських цінностей безпосередньо пов'язаний з останніми реформами загальноосвітньої школи в Україні. Реформування змісту освіти середньої загальноосвітньої школи відбувається на нинішньому етапі шляхом: оновлення змісту дисциплін, що вже викладаються в школах; введення нових дисциплін або тем до предметів, що вже викладаються; запровадження "ядра" знань (або базового компоненту, або інваріантної частини) [3; 4].

Ядром процесу формування громадянських цінностей є громадянська освіта. Зміст громадянської освіти, як головний засіб цілеспрямованого навчання, має ґрунтуватися на основних ідеях демократичного суспільства. Це система інтегрованого знання, оволодіння яким створює умови для формування та розвитку демократичних цінностей і громадянських умінь особистості, становленню яких у громадянській освіті надається більшого значення, ніж засвоєнню власне професійних знань та умінь [3; 4].

При формуванні змісту громадянської освіти необхідно дотримуватись: особистісно зорієнтованого підходу; діяльнісного підходу; конкретно-історичного підходу. Зміст громадянської освіти має спрямовуватися на досягнення цілей як навчання, так і виховання, а успішність її повинна оцінюватися не так за обсягом отриманих знань та умінь, як за результативністю їх трансформування у світоглядні пріоритети та ціннісні настанови, формування громадянської культури особистості. Зміст громадянської освіти охоплює: культурологічні знання; філософські та аксіологічні знання про громадянські, демократичні, загальнолюдські, національні цінності; політичні знання; правові знання; економічні знання; соціально-психологічні знання [2]. Зміст освіти має бути спрямованим на здобуття учнями досвіду громадянських вчинків і переживань, основних громадянських умінь, зокрема:

- реалізовувати своє право на участь у виборах та інших формах демократії;
- обстоювати свої права, беручи участь у діяльності об'єднань громадян та громадських акцій;
- захищати свої права за допомогою державних органів та органів місцевого самоврядування;
- відстоювати свої права за допомогою апеляції до суду, правоохоронних та правозахисних організацій;
- орієнтуватися в умовах вільного ринку; відстоювати свої права як споживача і платника податків;
- використовувати типові прийоми та методи розв'язання проблемних ситуацій;
- диференціювати емоційні та раціональні компоненти власного вибору;
- критично сприймати інформацію, самостійно її аналізувати;
- розвивати свої комунікативні уміння та навички.

Зміст громадської освіти має бути зорієнтованим не лише на розвиток уявлень молоді про громадянськість та шляхи її реалізації на основі системи понять з різних галузей наукових знань, а й на формування емоційно-ціннісного компоненту громадянської культури особистості, що включає, насамперед:

- усвідомлення абсолютної цінності прав людини, свободи особистості;
- усвідомлення себе як громадянина і патріота України;
- почуття власної гідності, гуманізм, толерантність, плюралізм, здатність до компромісу;
- лояльне і водночас вимогливе ставлення до влади, законослухняність;
- активну позицію щодо необхідності брати участь у демократичних перетвореннях;
- усвідомлення себе як особистості, спроможної впливати на ситуацію в державі;
- критичне сприйняття соціально-політичної інформації;
- усвідомлення можливості та цінності самостійного політичного вибору;
- готовність відповідати за власні рішення та їх наслідки;
- усвідомлення взаємозалежності інтересів окремих людей, соціальних груп у суспільстві [1; 5].

Як процес упровадження системи знань про людину і суспільство, громадянська освіта в школі може здійснюватись у чотирьох формах: як навчальний предмет; як міжпредметна форма діяльності в рамках

освітнянського простору; як організація позакласної та позашкільної діяльності (виховання); як організація шкільного життя, що сприяє демократичній поведінці.

Для визначення розуміння та усвідомлення старшокласниками громадянських цінностей ми побудували дослідницьку програму з кількох етапів.

На першому етапі – категорійно-понятійному – ми спробували визначити рівень знань старшокласниками головних категорій, що є підґрунтям формування громадянських цінностей. Для цього нами було проведено дослідження розуміння школярами категорій "громадянське суспільство", "виконавча влада", "демократія", "патріот", "свобода людини", "соціальна справедливість", "толерантність", "тоталітаризм", "традиція" тощо.

Самі по собі вказані поняття можна представити як трирівневу категорійну систему. На першому рівні – *емоційно-вольовому* – знаходяться поняття "патріот", "толерантність", "свобода людини". На другому – *рівні якісних характеристик* – ми розмістили поняття "демократія", "традиція", "соціальна справедливість". На третій рівень – *загально-соціальний* – потрапили поняття "громадянське суспільство", "тоталітаризм", "виконавча влада".

Контент-аналіз вказаних понять дає можливість уявити, з якими ознаками, якими, статусними та процесуальними характеристиками пов'язують старшокласники наведені вище поняття. Дослідження проводилося у кількох навчальних закладах України: Житомирській гуманітарній гімназії №23, Житомирському обласному педагогічному ліцеї, Харківській спеціалізованій школі №17 з поглибленим вивченням англійської мови, Калинівській спеціалізованій школі Полтавської області та Криворізькому ліцеї-інтернаті. Загальна кількість опитаних старшокласників склала 420 осіб.

Серед параметрів, за якими ми оцінювали розуміння старшокласниками понять громадянського суспільства, ми передусім визначили повноту, глибину, чіткість, адекватність змісту та оригінальність тлумачення.

Розглянемо кілька головних категорій нашого дослідження – по 1-2 з кожного рівня, визначеного вище – в уявленні старших школярів. Так, визначаючи категорію "патріот" (емоційно-вольовий рівень), можна окреслити такий перелік характеристик, якими старшокласники наділяють цю людину: "згодна всім пожертвувати заради своєї країни"; "любить і поважає свою державу"; "широ переживає за свою державу"; "активно діє як громадянин"; "підтримує і любить свою державу"; "жертвує заради держави своїм життям"; "бореться за права своєї країни"; "загострено сприймає громадянський обов'язок"; "людина з національною самосвідомістю"; "робить усе можливе, щоб покращити свою країну"; "любить свою країну більше, ніж інші країни"; "шанує культурні та національні традиції"; "намагається робити все можливе для розвитку своєї країни"; "відданий своїй державі"; "виконує свій громадський обов'язок"; "прив'язаний до місця свого народження"; "вболіває за свою державу"; "хоче навести лад у своїй країні" тощо.

Значна частина старшокласників (близько 62%) співвідносять поняття "патріот" з поняттям "громадянин". Частина опитаних (34,3%) надають цьому поняттю емоційного забарвлення ("любить", "поважає", "шанує" свою державу); переважна більшість (72%) додають до свого визначення діяльнісні характеристики ("виконує", "бореться", "вболіває", "жертвує", "вивчає", "відстоює", "захищає" тощо).

Третина старшокласників, окреслюючи поняття "патріот", використали заперечення "не": "не зрадить", "не соромиться своєї країни", "не дозволить собі...", "не бажає виїхати" тощо. Водночас лише у кількох випадках старшокласники співвідносять поняття "патріот" з іншими категоріями громадянського суспільства: "громадянський обов'язок", "громадянська відповідальність", "громадянська активність".

Натомість лише 2% опитаних пов'язують поняття "патріот" з атрибутами держави, такими, як "гімн", "герб", "прапор". 18% старшокласників співвіднесли це поняття з альтруїзмом, визначивши патріота як людину, яка піклується передусім про добробут та розвиток інших, а вже потім про свій власний. Близько четвертої частини опитаних (23,6%) пов'язують поняття "патріот" зі знанням (національних традицій, мови, законів, обрядів тощо).

До нетипових варіантів окреслення поняття "патріот" можна віднести такі: "це український літературний герой XVIII століття"; "такий, як Т.Шевченко"; "прихильник якоїсь особи, групи, партії". Таким чином, старшокласники окреслили поняття "патріот" на кількох рівнях: на рівні знання – 51,4%; на рівні емоцій – 47,1%; на рівні діяльності – 86,9%; на рівні оцінки – 11,4%.

Як бачимо, загальна сума вказаних відсотків не складає 100, оскільки певна частина визначень поняття "патріот" містила одразу кілька рівнів сприйняття цього поняття.

Найпростіше висловилися старшокласники стосовно поняття "демократія", окресливши його як владу народу, без додаткових коментарів (87,3% опитаних). Деяка кількість школярів до такого визначення демократії додали, що, крім того, що це влада народу, "вона належить представникам від народу, яких обирає народ", "це досить невизначене поняття у нашій державі", "народ має вплив на уряд", "це політичний напрям, заснований на рівності всіх громадян", "це право на незалежність, на висловлення думки", "це політичний режим" тощо.

Окреслення категорії "громадянське суспільство" викликало у респондентів певні утруднення, пов'язані, крім іншого, з нерозробленістю самого поняття у вітчизняній науці. Певна частина респондентів (12,1%) взагалі не змогло ніяк визначити поняття громадянського суспільства. Переважна більшість респондентів у визначенні подавали якусь, на їхню думку, найважливішу ознаку громадянського суспільства. Значна кількість визначень були дуже багатослівними, розлогими, з великою кількістю уточнень, як-от: "це суспільство, в якому всі громадяни мають рівні права й обов'язки. Суспільство, в якому пануючим є закон. Суспільство, в якому немає прояву будь-якої дискримінації. Суспільство, в якому існує насправді свобода думки і слова". Інші відповіді, як правило, супроводжуються такими ознаками громадянського суспільства: "в якому дотримуються демократичних відносин"; "яким керує громада"; "де все всіх задовольняє" і т.п.

Старшокласники виявили недостатній рівень знання цієї категорії, але переважно прагнули оцінити це поняття за допомогою якихось характеристик. Старшокласники також виявили досить значний рівень емоційності у визначенні поняття громадянського суспільства, що свідчить як про їх бажання пояснити цю категорію, так і про прагнення створення громадянського суспільства у своїй державі.

Були, натомість, і зовсім недоцільні визначення, наприклад: "це суспільство, яке складається з усіх його громадян"; "таке, в якому немає політичного життя"; "суспільство, в якому проживають громадяни"; "де більшість людей, як дурні баранці, віддають свої гроші для організацій та партій"; "це населення держави"; "це всі мешканці області, краю, країни" тощо. Головною помилкою респондентів при цьому було звуження поняття громадянського суспільства до поняття "держави" або "країни". Сам по собі факт присутності великої кількості невірних визначень свідчить про недостатню увагу, яка приділяється у загальноосвітніх навчальних закладах громадянській освіті та проблемі формування категорійно-понятійної культури старшокласників.

Інше поняття, яке ми віднесли до загально-соціального рівня – "тоталітаризм", – старшокласники означили більш впевнено. Переважна більшість (92,3%) респондентів змогли подати визначення тоталітаризму. Вони цілком справедливо пов'язують це поняття з такими ознаками, як культ вождя, необмежена влада особи, знищення демократичних свобод, наявність репресій і терору тощо. Однак науковими можна визнати лише невелику кількість відповідей (10,47%), де старшокласники визначили тоталітаризм як політичний режим і подали його певні ознаки.

Не викликали особливих утруднень також поняття "етнічна меншина" та "традиція". Школярі всіх навчальних закладів, які брали участь в опитуванні, з більшою чи меншою мірою достовірності окреслили ці поняття. Найчастіше поняття "традиція" пов'язувалося з такими, як-от: "звичай", "обряд", "певний закон", "правило", "ритуал" тощо, що підтвердило факт достатньої ознайомленості школярів із вказаними поняттями. Щодо категорії "етнічна меншина", то її визначення знаходилося переважно у площині національної належності та території проживання, що відповідає дійсності, але не завжди правильно тлумачилося респондентами. Помилки у визначенні цього поняття стосувалися, головним чином, суміщення категорій "етнічна меншина" та "емігранти", "некорінна народність", "раса", "національність".

Загалом проведене дослідження категорій та понять громадянської освіти дозволило зробити наступні висновки:

- старшокласники загалом адекватно окреслюють головні категорії громадянської освіти: "громадянське суспільство", "виконавча влада", "демократія", "патріот", "свобода людини", "соціальна справедливість", "толерантність", "тоталітаризм", "традиція" тощо;
- найбільші труднощі з визначенням досліджуваних категорій виникли стосовно таких понять, як "громадянське суспільство", "виконавча влада", "етнічна меншина";
- виявлені помилки у тлумаченні категорій можна пояснити недостатнім рівнем громадянської освіти у досліджуваних навчальних закладах, з одного боку, та нерозробленістю категорійно-понятійного апарату громадянської освіти та виховання – з іншого.

На другому етапі – рейтинговому – було проведене дослідження рейтингу громадянських цінностей старшокласників у двох аспектах – самооцінки та оцінки незалежних суддів. Для цього нами була розроблена сітка громадянських цінностей, куди ми внесли такі: громадянський обов'язок, громадянська совість, громадянська відповідальність, повага до громадянських прав і обов'язків, громадянська свідомість, потреба у громадянських діях і вчинках, повага до законів держави, почуття патріотизму, почуття інтернаціоналізму, етнічна толерантність, почуття особистої свободи, громадянська честь і гідність, політична культура, громадянська активність, громадянська свідомість, громадянська поведінка.

Вказані 16 громадянських цінностей загалом вкладаються у вже згадану систему цінностей з таких груп: громадянська надія, громадянська впевненість, громадянська мужність, громадянська самоповага, громадянська самооцінка, громадянська довіра.

Метою другого етапу дослідницької програми було виявлення різниці між самооцінкою та оцінкою сформованості громадянських цінностей у старшокласників різних навчальних закладах. Ми просили старшокласників оцінити рівень сформованості у себе громадянських цінностей від 0 до 10 балів. Потім ці самі цінності за рейтингом старшокласники оцінювали у своїх однокласників.

Висновки можуть бути такими:

- старшокласники загалом оцінюють сформованість у себе громадянських цінностей вище середнього рівня (всі рейтинги знаходяться від 5,8 до 9,1 бала);
- всі громадянські цінності самооцінюються старшокласниками приблизно на одному й тому самому рівні сформованості. Винятком є хіба що самооцінка сформованості громадянської відповідальності (цінність №3) у старшокласників технологічного ліцею м. Житомира (9,1 бала) та самооцінка сформованості у старшокласників Ковалівської спецшколи етнічної толерантності (всього 5,3 бала);
- рівень самооцінки сформованості громадянських цінностей старшокласників фактично не залежить від навчального закладу та регіону.

У таблиці 1 наведено рівні сформованості громадянських цінностей старшокласників у контрольних та експериментальних групах на початок експерименту за результатами оцінки та самооцінки.

Таблиця 1.

Рівні сформованості громадянських цінностей старшокласників досліджуваних навчальних закладів

№ п.п	Громадянська цінність	Результати опитування		∧ Н СО
		Оцінка	Самооцінка	
1.	Громадянський обов'язок	6,12	7,05	12,85
2.	Громадянська совість	6,31	7,33	26,17
3.	Громадянська відповідальність	7,20	7,95	8,80
4.	Повага до громадянських прав і обов'язків	7,25	7,99	11,19
5.	Громадянська свідомість	6,16	7,39	41,65
6.	Потреба у громадянських діях і вчинках	5,51	6,4	18,39
7.	Повага до законів держави	7,21	8,27	14,16
8.	Почуття патріотизму	5,05	7,41	18,26
9.	Почуття інтернаціоналізму	6,57	6,77	7,93
10.	Етнічна толерантність	6,65	7,06	18,29
11.	Почуття особистої свободи	8,02	8,51	19,44
12.	Громадянська честь і гідність	6,14	8,39	6,82
13.	Політична культура	6,01	6,69	13,16
14.	Громадянська активність	5,18	6,31	28,11
15.	Громадянська свідомість	6,43	7,18	33,84
16.	Громадянська поведінка	6,14	7,88	25,26
17.	Середнє значення сформованості громадянських цінностей	6,35	7,39	-

Представимо тепер середні показники оцінки сформованості громадянських цінностей у визначених навчальних закладах (рис. 1) та порівняємо отримані результати – оцінку та самооцінку сформованості громадянських цінностей у кожному навчальному закладі.

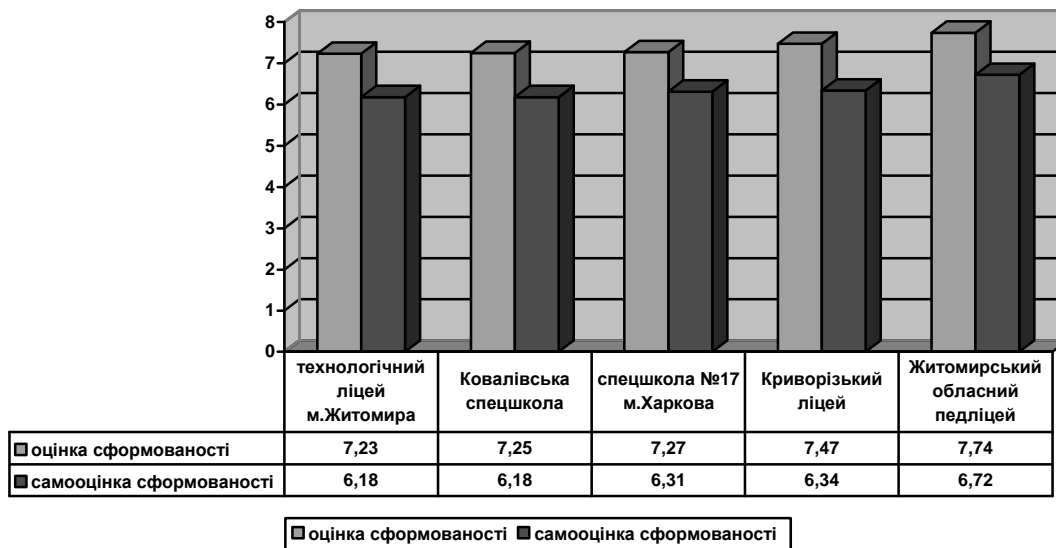

Рис1. Порівняльні показники оцінки та самооцінки сформованості громадянських цінностей старшокласників у різних навчальних закладах.

Як бачимо, найбільша розбіжність у сформованості громадянських цінностей (оцінка та самооцінка) спостерігається в учнів Житомирського обласного педагогічного ліцею. Це викликано, на нашу думку, тим, що ліцеїсти визначили для себе досить високу оцінку, коли визначали рівень сформованості своїх громадянських цінностей, з самого початку, адже рівень оцінки у всіх навчальних закладах знаходиться приблизно в одних і тих само межах – від 5 до 6 балів. Учні Житомирського обласного педагогічного ліцею визначені базовою групою для проведення формуючого експерименту; там ми сформували експериментальні групи (166 учнів). Контрольні групи знаходилися у Житомирському технологічному ліцеї (82 учні) та школі №17 м. Харкова (89 учнів). Таким чином, склад контрольної та експериментальної групи нашого дослідження кількісно приблизно однаковий.

Результати констатуючого етапу експерименту визначили специфіку подальшої дослідницької роботи у навчально-виховному процесі загальноосвітнього навчального закладу, яка має полягати у визначенні стратегічних цілей та завдань, розробці системи формування громадянських цінностей старшокласників як

багатофакторної системи впливу суспільства і держави, що повинна враховувати індивідуальний рівень соціальної активності особистості та рівень її громадянського саморозвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Завалевський Ю.І. Проблеми соціально-громадянського виховання особистості та підходи до її розв'язання в історії теоретичної думки // Педагогіка і психологія. – 2002. – № 4. – С. 55-64.
2. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання. – К., 1998. – 246 с.
3. Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. зб. / За заг. ред. Сухомлинської О.В. – К., 1997. – 456 с.
4. Уайт П. Громадянські чесноти і шкільна освіта: виховання громадян демократичного суспільства. – К.: Вища школа, 2002. – 118 с.
5. <http://www.ngoukraine.kiev.ua> (12.01.04).

Матеріал надійшов до редакції 14.09.2005 р.

Коренная Л.В. Старшеклассники общеобразовательных учебных заведений Украины и гражданские ценности.

В статье рассматривается значение гражданских ценностей в жизни старшеклассников гимназий, лицеев и комплексов.

Korinna L.V. Formulating Civil Values to Senior Students of Comprehensive Educational Establishments of Ukraine.

The article considers the importance of formulating civil values to Senior students of comprehensive educational establishments of Ukraine.